

Les arrels precristianes del pessebre de Nadal

Tot i que, a primer cop d'ull, el pessebre pot semblar un espai cent per cent cristià, creat, mercès a l'impuls de Francesc d'Assís, la mitjanit de Nadal de l'any 1223 per a la glorificació del naixement de Jesús, el cert és que aquesta mena de representacions figurades ja es donaven amb molta anterioritat.

— Pintura romànica que representa un naixement.

Segons En Pepe Rodríguez, en el seu llibre **Mitos y ritos de la Navidad**, els pessebres "van arrencar, més o menys, al mateix temps que l'Església Catòlica va començar a tenir el control de l'ortodòxia cristiana després del concili de Nicea (325)", car ens fa saber que en un tros de sarcòfag de la primera meitat del segle IV ja hi trobem representada l'adoració dels pastors, el bou i la mula. I en un altre fragment del mateix segle, trobat a Barcelona, hi figura una escena de l'Epifania, amb la Mare de Déu, el Nen i els Reis.

Sembla, doncs, que el que faria Francesc d'Assís, en sol·licitar autorització al Papa Honori III per realitzar el seu pessebre, no va ser inventar res, sinó recollir alguna mena de tradició popular o marginal i modernitzar-la amb l'exquísidesa i el misticisme religiós que tant el van caracteritzar. D'aquest parer seria En Joan Amades, car ell ja considerava "el seràfic patriarca d'Assís com un notable i important propulsor de la difusió del pessebre, però no pas com el seu fundador". Si a això hi afegim que una llegenda va escampar que la imatge de pedra del Nen Jesús es va convertir, per raó d'un

miracle, en un nen viu, podrem entendre encara més l'èxit de la propagació i l'arrelament d'aquella iniciativa nadalenca.

Amb tot, el que En Pepe Rodríguez no té en compte és que ja entre els romans, en aquestes mateixes dates, hi havia el costum de fer unes representacions amb els déus de la llar, que eren guarnits de verd i amb candeles a fi de recordar i evocar els avantpassats difunts. Tenint això en compte, En Joan Soler i Amigó ha consignat amb gran encert a la seva **Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana** que "el pessebre casolà esdevé com un santuari domèstic, mena de continuïtat dels lararis romans".

El bou i la mula

Si els pessebres, doncs, vinguessin a ser la continuïtat de les representacions dels déus precristians, ¿aquests només serien els dels romans? ¿No hauria quedat un pòsit religiós a la Península Ibèrica que ens permetés parlar d'aquest mateix continuïtat, però a través de les divinitats ibèriques o de les seves plasmacions simbòliques? Jo crec que sí; que aquesta influència es pot resseguir, a nivell social, en el primer teatre sagrat i, a nivell familiar, en el pessebre. I que els elements de l'un i de l'altre s'entrecruen amb una gran facilitat. Per posar tan sols un exemple, és ben sabut que antigament les representacions de la Patum es feien a l'interior de l'església i que constituïen un element més de la festivitat del Corpus. Ara bé: tant a la Patum com a les processons de Corpus, la Mulassa –Mula fera o Mula guita– tenia un paper especial. No sabem encara exactament què representava, però sí que es pot afirmar que era quelcom religiós. En algunes cançons i llegendes l'ase pren el lloc a la mula. Això ens ajuda a entendre per què al País Basc és l'Ase Roig qui s'apareix als qui tenen relació amb el Diable o que, arreu d'Europa, sovint aquesta divinitat precristiana pren la forma de l'ase. Per aquest motiu podem ara comprendre per què Tertul·lià, a **A les Nacions**, retreia als no cristians que "vosaltres adoreu tota mena d'ases" i que justament aquests gentils també retraguessin als seguidors de Crist que adreassin un déu-ase, un déu amb cap d'ase. Amb encert ha apuntat En Louis Charbonneau-Lassay, a **El Bestiari de Cristo**, que "l'ase sembla haver-se acostat a la Persona de Jesucrist més que qualsevol altre animal domèstic". L'ase, doncs, en forma de mula, té, alhora, un paper rellevant al pessebre, al costat del bou. Ambdós animals no figuren en cap relat evangelista canònic de l'Epifania de Jesús; però com que són indispensables en el naixement del pessebre, és evident que no provenen pas de la tradició judeo-catòlica, sinó que formen part del llegat religiós precristià. Per això sempre és un bou el que, llaurant, troba les imatges de les marededéus; i justament per això el déu egipci Apis és un bou, o a Geòrgia, per Sant Jordi, hom sacrificava un bou i en repartia la carn entre els assistents a la cerimònia, que se la menjaven quasi com si es tractés d'una comunió. No és d'estranyar, tampoc, que en la cultura ibèrica el bou fos una divinitat agrària i lunar, relacionada amb la fecunditat, i que, consegüentment, la nostra tradicional escudella de Nadal hagi de contenir la carn de bou entre les seves "quatre carns" indispensables que la componen. Així mateix, com que el lloc d'aquest bou és l'interior d'una cova, es pot relacionar amb facilitat amb Beigorri, la vedella vermella que esdevé el geni guardià de les coves basques; o amb Txalgorri, el toro vermell de la mitologia èuscar, que, segons Olivier de Marliave, "acompanya [la gran divinitat femenina] Mari o la seva família en el món subterrani". El color vermell d'aquest bou guardià de les coves basques és important, a fi d'establir una

connexió amb el nostre bou del pessebre, perquè a Catalunya, tot i no haver-hi gairebé res escrit, el que sí que sabem –per mitjà de l'Amades– és que, mentre la mula ha de ser necessàriament negra o falba, "el bou porta unes grosses banyes i va pintat de roig pàl·lid".

Els pastors

Un altre element essencial del pessebre són els pastors. Per les cançons de Nadal i al llarg de la literatura neotestamentària es veu una relació estretíssima entre Déu i els pastors. I el mateix Crist s'ha identificat tant amb un anyell com amb un pastor. Des d'aquesta vessant, pren un gran sentit que siguin justament els pastors els primers de rebre la bona nova del naixement del nou déu i els primers a adorar-lo. Així s'escenifica en alguns actes sacramentals i també al pessebre, a l'Anunciata: és una revelació nocturna que s'adiu perfectament amb d'altres celebracions rituals o d'iniciació precristianes que duraven fins a l'alba, entre les quals hi ha la famosa Missa del Gall o les juntes de bruixes. Doncs bé: En José Miguel de Barandiaran, al seu **Diccionario de Mitología Vasca**, ens apunta que el principal déu èuscar, Basajaun, "és el geni protector dels ramats" i vetlla cada nit el bon son dels pastors; sense menystenir, alhora, que la Nit de Nadal és també anomenada la Nit de les Bruixes. I per això mateix, l'Amades hi insistia: "la intensa intervenció dels pastors en el pessebre i l'ambient de musicalitat que l'envaeix no són pas casuals ni arbitraris, i lògicament han d'oïr a un origen molt anterior al pessebre i de ben segur alié al sagrat Misteri del naixement del Messies".

La filosa

Evidentment, al pessebre no hi pot mancar la filosa. Ultra el fet que Penèlope es va passar la vida filant, esperant que Ulisses tornés i que el principal personatge del món mític mallorquí és "la Balanguera" (que "fila que fila sa filosa"), també Mari, la gran deessa basca, és representada filant a l'entrada d'algunes coves. Per això mateix hom ha elaborat, en les cançons populars, que la

Figures del pessebre: en aquesta pàgina, pastor amb be; a la pàgina següent, filosa.

Mare de Déu també "quan era petita / anava a costura", en un intent d'aproximar, així, la religió primitiva amb la que estava naixent. En aquest caient, no és d'estranyar que les *xanes* asturianes –una barreja de fada i dona d'aigua– també "filen en filoses d'or", segons reporta En Constantino Cabal a la seva **Mitologia Ibérica**. O que la gran fada Melusina sigui també una teixidora. Per En Claud Gignebert la relació de la filosa amb personatges mitològics serien trets "d'una religió que treia del gest quotidià de la filosa la certesa d'un lligam amb el més enllà".

Però no només fent anar Maria a costura el cristianisme intentava apropar-la a Mari: el fet mateix que se l'adori en una cova és un dels senyals més reveladors del que vinc exposant, per tal com Mari també era venerada a les coves. Els bascos de molts pobles hi anaven en processó i li portaven regals. Si ens hi fixem bé, el nostre pessebre tradicional també imita una processó, on tota mena de gent, seguint un camí, porta regals fins a una cova. I, així com Mari, segons En Marliave, "posseeix el domini del Cel", Maria és també "la reina dels Cels".

El caganer

Finalment, hom ha remarcat que "la figura més popular del pessebre català" és el caganer. Per l'Amades, "aquesta figura era obligada". D'entrada, doncs, sobta que quelcom relacionat amb la merda pugui tenir cabuda dintre d'una representació que pretén reivindicar la puresa del Nadal i del naixement de Crist. Com era previsible, les figures i elements iconogràfics de caire escatològic es troben en les més diverses cultures i mitologies. Tal com han indicat En Jordi Arruga i En Josep Mañà, al seu preciosíssim llibre **El Caganer**, "entre els personatges més antics d'aquesta iconografia hi ha unes estàtues egípcies de bronze que reproduïen divinitats, les quals són possiblement caganers". En John Gregory Bourke, al llibre

Escatología y civilización, ens innova que els romans i els egipcis "crearen algunes

divinitats dels excrements". I assegura que "el Pet era una divinitat dels antics egipcis, la

personificació d'una funció natural, i era representat com un nen arrupit que semblava que feia un esforç". Pel que fa als vincles entre la defecació i alguna forma de religiositat, tenim –tal com ens adreça En Pepe Rodríguez– que al cadirat de la catedral de Ciutat Rodrigo, a Salamanca, hi ha un caganer, i un altre a m b barretina és representat en una gàrgola del

portal de Sant Iu de la Seu de Barcelona. A mi em sembla evident que antigament hi havia una relació entre la defecació i una forma de l'espiritualitat. Ens hi apropiaria moltíssim el fet que En Bourke ens descriu algunes cerimònies d'iniciació arcaïques en què hi intervenen ofrenes d'excrements o esperits relacionats amb dejeccions. El significat d'aquest vincle, avui dia, és totalment velat, però jo crec que s'hauria d'intuir amb la neteja fecal que produeixen certs enteògens quan s'ingereixen a fi de provocar visions místiques. L'antropòleg Josep M. Fericgla explica al seu llibre **Els jívaros, caçadors de somnis**, que així li esdevingué en prendre l'aiahuasca entre els indis shuar, poc abans que la seva consciència fos alterada.

Fins i tot podem trobar en el nostre rondallari una certa relació entre la visió, la merda i la sacralitat. La qual cosa ha fet dir a En Joan Soler que "hi ha una sorprenent relació entre els excrements i l'or". Però l'or, des de l'antic Egipte fins fa molt poc, és l'element sagrat per excel·lència. Ara, a vista de tot plegat, es pot dir que el caganer, posat a sota el pont –del trànsit místic– o al costat del portal del naixement, podria venir a ser una mena d'indicador de la proximitat de la revelació divina.

✉ Jordi Bilbeny

Referències bibliogràfiques

Amades, Joan. *El Pessebre*. Barcelona: Aedos, 1954.

Arruga, Jordi; Josep Mañà. *El Caganer*. La figura més popular del pessebre català. Barcelona: Altafulla, 1992.

Barandiaran, Miguel de. *Diccionario de mitología vasca*. San Sebastián: Txertoa, 1984.

Bourke, John Gregory. *Escatología y civilización*. Madrid: Guadarrama, 1976

Cabal, Constantino. *Mitología Ibérica: supersticiones, cuentos y leyendas de la vieja España*. Oviedo: Grupo Editorial Asturiano, 1993.

Charbonneau-Lassay, Louis. *El bestiario de Cristo: el simbolismo animal en la antigüedad y la Edad Media*. Palma de Mallorca: José de Olañeta editor, 1996.

D'Arras, Jean. *Melusina o la noble historia de Lusignan*. Madrid: Ediciones Siruela, 1982.

Fericgla, Josep M. *Els jívaros, caçadors de somnis*. Barcelona: La Campana, 1994.

Gignebert, Claude. *El Carnaval. Ensayos de mitología popular*. Barcelona: Alta Fulla, 1984.

Marliave, Olivier de. *Pequeño diccionario de mitología vasca y pirenaica*. Barcelona: José J. de Olañeta Editor, 1995.

Rodríguez, Pepe. *Mitos y ritos de la Navidad*. Barcelona: Ediciones B, 1997.

Soler i Amigó, Joan. *Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana*. Barcelona: Barcanova, 1998.

